

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ СУЧАСНОЇ ПЕДАГОГІКИ ТА ОСВІТИ

УДК 376-056.26:616.831

DOI <https://doi.org/10.32782/1992-5786.2024.93.1>

I. В. Самойлова

кандидат педагогічних наук, доцент,
доцент кафедри спеціальної педагогіки
і психології та інклюзивної освіти
Комунального закладу
«Харківська гуманітарно-педагогічна академія»
Харківської обласної ради

В. В. Кулешова

доктор педагогічних наук, доцент,
професор кафедри освітніх технологій
та охорони праці навчально-наукового
професійно-педагогічного інституту
Української інженерно-педагогічної академії

В. В. Мальована

кандидат педагогічних наук, доцент,
доцент кафедри освітніх технологій
та охорони праці навчально-наукового
професійно-педагогічного інституту
Української інженерно-педагогічної академії

ФОРМУВАННЯ ФОНЕМАТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ У ДІТЕЙ З ОСОБЛИВИМИ ОСВІТНИМИ ПОТРЕБАМИ

У статті розглядається проблема щодо стану фонематичних процесів у дітей, які мають особливі освітні потреби та напрямки корекційно-відновлювальної роботи з дітьми зазначеної категорії. Акцентовано увагу на більш детальному вивченні особливостей мовленнєвого розвитку дітей, які мають особливі освітні потреби з метою визначення індивідуальної освітньої програми розвитку з урахуванням її індивідуальних особливостей.

Особливу увагу приділено теорії дослідження фонематичних процесів у дітей з особливими освітніми потребами, розкрито, що це система сприйняття, аналізу та відтворення звуків мовлення впливає на структуру мовленнєвого дефекту та її симптоматику. Саме від стану сформованості фонематичного розвитку у дітей з особливими освітніми потребами впливає на оволодіння дітьми навичками звукового аналізу.

Визначено і розкрито типові помилки, що спрямовані на несформованість фонематичних процесів у дітей з особливими освітніми потребами, а саме: не здатність у дітей диференціації у вимові пар або груп звуків; заміна одного звуку на інший, де більш простий артикуляційний уклад; змішування звуків на близький за артикуляцією звук або пропуск цього звуку.

Ключовою педагогічною умовою у формуванні фонематичних процесів у дітей з особливими освітніми потребами необхідно у корекційно-розвитковій роботі приділяти значну увагу застосуванню ігрових вправ. У вправах застосовувати словесні методи (бесіди, розповіді, переказ) та словесні прийоми (пояснення, роз'яснення). Оцінюючи роботу, слід враховувати індивідуальні особливості дитини. Цей прийом є важливим стимулом у корекційно-відновлювальній діяльності.

Важливим висновком статті є те, що формуючи навички фонематичних процесів необхідно дотримуватись принципів: здійснювати суто індивідуальний підхід до кожної дитини з урахуванням її вікових і психічних особливостей; забезпечити позитивну мотивацію виконання завдань, щоб підвищити ефективність корекційного впливу; чергувати різні види діяльності; включати до занять тренувальні вправи з розвитку уваги, пам'яті, мисленевих операцій.

Ключові слова: фонематичні процеси, фонетико-фонематичне недорозвинення мовлення, ігрова діяльність, мовленнєвий розвиток, звуковимова.

Постановка проблеми. В останні роки проблема мовлення дітей набула більшої актуальності. Сьогодні в Україні у сучасного фахівця спеціальної освіти потрібен високий рівень професійної компетенції, вчителя-логопеда, який вміє орієнтуватися у теоретичних практичних питаннях спеціальної освіти, бути творчою особистістю, відповідальною, що здатна до самореалізації та адаптації у нових умовах. На сьогоднішній день потребує увагу до детального вивчення особливостей мовленнєвого розвитку дітей з метою визначення індивідуальної освітньої програми розвитку, забезпечення корекційної роботи кожної дитини з урахуванням її індивідуальних особливостей. Це вимагає від фахівців, що супроводжують освітній процес дитини, пошуку нових ідей, технологій з розвитку мовлення дитини.

Однією з найпоширеніших мовленнєвих вад у дітей дошкільного віку є фонетико-фонематичний недорозвиток мовлення у дітей з особливими освітніми потребами. Тому важливо приділяти більш уваги для корекційно-відновлювальної роботи дітям з ООП з метою покращення стану сформованості фонематичних процесів та сприяти їх всебічному гармонійному розвитку.

Таким чином, проблема недостатньої сформованості фонетико-фонематичного недорозвитку мовлення дітей дошкільного віку з ООП, на сьогоднішній день є досить актуальна.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

У сучасній науковій літературі можна проаналізувати стан розроблення цієї проблеми вченими. Отже, недостатність сформованості фонематичних процесів у дітей з особливими освітніми потребами розглянуто у наукових працях таких вчених, як В. Бондар, С. Конопляста, В. Синьов, В. Тарасун, Л. Фомічової, М. Шеремет. Вони звертають увагу, що у зв'язку з постійним збільшенням кількості дітей, що мають порушення мовленнєвого розвитку, в тому числі і фонетико-фонематичне недорозвинення, потребує оновлення методів, форм корекційно-відновлювальної роботи з дітьми ООП.

У психолого-педагогічних дослідженнях з проблеми корекції фонематичних процесів у дітей з ООП, вивчалася такими вченими-дослідниками як Є. Басенська, А. Богуш, Н. Гавриш, Е. Данілавичюте, С. Конопляста, Н. Пахомова, В. Тарасун, Г. Хворова, М. Шеремет, Д. Шульженко). Ними розкрито низка питань з різних аспектів розвитку мовленнєвої діяльності, а саме: положення про взаємозв'язок фонетичної та фонематичного розвитку мовлення, аналітичні дані про етапи розвитку фонематичних процесів, структуру мовленнєвого дефекту та її симптоматика, особливості комплексної діагностики дітей з ООП та напрямки корекції мовленнєвих порушень

Однак, незважаючи на значну кількість досліджень, прямо або побічно зачіпають проблему

вивчення і формування окремих компонентів розвитку мовлення у дослідженнях не має в своєму розпорядженні достатніми даними про особливості даного процесу у дітей дошкільного віку із ООП, а також змісту і методів формування мовлення та його компонентів.

Мета статті полягає у вивченні стану сформованості фонематичних процесів у дітей з особливими освітніми потребами.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Порушення звуковимови разом з недостатньою сформованістю фонематичних процесів призводить до мовленнєвих порушень у дітей з особливими освітніми потребами (М. Савченко, І. Дьоміна, Н. Місаренко, Л. Фомічова).

Дошкільний вік є найбільш активний період формування мовленнєвої діяльності, тому використання різноманітних ігрових вправ та ігрових ситуацій у корекції мовлення у дітей дошкільного віку з ООП є має особливо актуальне значення.

Г. Сіліна звертає увагу про необхідність підготовки фахівців до реалізації інклюзивної моделі навчання основними є практичні вміння реалізації технологій навчання дітей з особливими потребами та співпраці з батьками; бажання і достатній рівень мотивації до подальшого вдосконалення своїх умінь і навичок [5, с. 24]. Формування та розвиток фонематичних процесів розпочинається у дітей від народження. Етап оволодіння навичками сформованості фонематичних уявлень – це послідовний процес, оскільки мовленнєвий розвиток дитини спочатку оволодіває відтворенням голосних звуків, звуко-складової структури слова і тільки потім – вимовою звуків, які його складають.

М. Вашуленко у наукових працях відмічає, «щоб навчити дитину чути і правильно позначати на письмі звуки, які почуває на слух, тому необхідне спеціально організоване навчання. Для усвідомлення звука як одиниці мовлення дитина має оволодіти вмінням виділяти (абстрагувати) його зі звукового комплексу (слово), чути і впізнавати виучуваний звук в інших звукових сполученнях, зіставляти звуки, вимовляти окремо та у словах, встановлювати наявне співвідношення у слові між звуками і буквами» [3, с. 55].

У дітей з ООП ми можемо простежити типові помилки, що спрямовані на несформованість фонематичних процесів, а саме:

- не здатність у дітей диференціації у вимові пар або груп звуків. В цих випадках дитина використовує один і той же звук для заміни декілька інших звуків;

- у випадку заміни одного звуку на інший, де більш простий артикуляційний уклад і дозволяє дитині вимовляти звуки з меншою напругою у вимові. Звичайно звуки, складні для вимовляння, замінюються більш легкими, які характерні для раннього періоду мовленнєвого розвитку;

– змішування звуків – це явище характеризується нестійким вживанням цілого ряду звуків у різних словах, форма порушення, як відсутність звуку або заміна близьким за артикуляцією звуком створює умови для змішування відповідних фонем й ускладнень при оволодінні грамотою [4, с. 15–16].

Для розвитку фонематичних процесів дітям, які мають особливі освітні потреби важливо використовувати ігри, ігрові ситуації що сприяють умінню розрізняти мовленнєві та немовленнєві звуки на слух, прослуховування казок, звуковий аналіз і синтез слова. Ігрова діяльність вимагає від дитини певного рівня розвитку мовлення та комунікативних навичок, які у дітей з особливими освітніми потребами недостатньо розвинуті, що відповідно відображається на поведінці дитини під час ігри.

Н. Гавриш пропонує використовувати коректурні таблиці, які стимулюють дитину не тільки до мовленнєвої діяльності, а й формують цілісну картину світу малюка [2].

Не дивлячись на різноманіття ігор, умовою методичного супроводу ігрової діяльності є розвиток мовлення дітей разом із застосуванням системи педагогічних методів та прийомів, що спрямовані на формування фонематичного слуху та фонематичного сприйняття.

З метою виявлення основних закономірностей розвитку фонематичних процесів правильної організації комплексної корекційної роботи необхідно провести детальне дослідження враховуючи усі показники мовленнєвого розвитку дитини з особливими освітніми потребами (формуванню акустичних, артикуляційно-кінестетичних і артикуляційно-кінетичних характеристик фонем), що є необхідною умовою для її засвоєння дітьми з ООП.

Рис. 1. Функції ігрової діяльності

У дітей з особливими освітніми потребами спостерігаються труднощі деяких вищих коркових функцій (слухомовленнєвого сприйняття, орієнтування в просторі тощо) та особливості протікання мовленнєвої діяльності (підвищена виснажли-

вість, нерівномірна працездатність, порушення мовленнєвої пам'яті, схильність до пасивності). Внаслідок цього даній категорії дітей важко включитися в організовану педагогом ігрову діяльність.

Аналіз спеціальної та науково-методичної літератури виявив, що у дітей із особливими освітніми потребами сформованість навичок фонематичних процесів необхідно поступово ускладнювати навчальний матеріал від найпростішого до більш складного матеріалу засвоєння фонематичного сприйняття, фонематичного уявлення та фонематичного аналізу та синтезу.

Щоб навчитися говорити, треба якнайбільше говорити самому. Гри дають можливість систематичних вправ, необхідних для розвитку мислення й мови. Граюча дитина безупинно говорить. Саме в грі яскраво проявляється мовна активність дітей і її розвиваючий вплив на засвоєння мови.

Дитина дошкільного віку, слухаючи мову дорослого, здатна поширювати мовленнєвий матеріал та засвоювати правила граматичного оформлення мовлення. Тому зразок правильного мовлення дорослого, вихователя повинен стати провідним прийомом у навчанні. На заняттях необхідно використовувати такий дидактичний матеріал, який дасть можливість порівнювати незнайомі граматичні форми з уже знайомими [3].

З метою встановлення стану сформованості фонематичних процесів у дітей з ООП нами було проведено обстеження. Нами була розроблена методика дослідження рівня сформованості фонематичних процесів у дітей, що мають фонетико фонематичний недорозвиток мовлення. В основу даної методики покладені завдання з методик розвитку фонематичних процесів дітей із ФФНМ Ж. Глоzman, Б. Гріншпун, Е. Данілавічюте, В.Тищенко, А. Фомічової, які були модернізовані для даної групи дітей.

У ході дослідження фонематичних процесів дітьми з ООП завдання виконувалися з другої–четвертої спроби, після неодноразового пояснення й показу завдань за аналогією. Середній рівень виконання був притаманний дітям у (43,3%). Діти були в змозі знайти помилки в називанні картинок («Знайди помилки в назві малюнків»), знаходили малюнки із заданим звуком; дивилися на малюнки й показували ті з них, які були запропоновані. Низький (42,7%) і дуже низький рівні (15%) розвитку продемонстрували інші діти цієї групи.

Ми вважаємо, що відповідно адаптованій нами методиці важливу роль має не тільки зміст самих тестів, але й знання особливостей їхнього виконання дітьми, що мають різні порушення мовлення у засвоєнні фонем та звукових комплексів. Саме вони вказують не лише на наявність самого порушення, але й на його характерні особливості.

За допомогою первинної діагностики було виділено три рівні сформованості фонематичних процесів у дітей із особливими освітніми потребами:

– достатній – має вміння виділяти окремі фонеми з ряду звуків мовлення, впізнає і розрізняє подібні за звучанням слова, запам'ятовує і повторює серії складів чи слів подібних за звучанням, виконує майже всі запропоновані вправи та завдання;

– задовільний – виконує вправи та завдання, впізнає і розрізняє подібні за звучанням слова, але виникали труднощі аналізу слова: невміння виділити звук зі слова; замість окремого звука виділення цілого складу; невміння визначити звук зі слова.

– незадовільний – виконує завдання з помилками у вигляді сплутування опозиційних звуків при повторенні складів *па-ба-па*, *та-та* тощо, виникають типові помилки аналізу слова: невміння виділити звук зі слова; замість окремого звука виділення цілого складу; невміння визначити звук зі слова.

Для проведення корекційно-відновлювальної роботи з дітьми з ООП, було поставлене завдання: проводити корекційні заняття з цією групою дітей для формування навичок мовлення, мовленнєвої комунікації, фонетичного та фонематичного розвитку мовлення, розвитку ігрової діяльності з метою підвищення рівня сформованості комунікативних навичок. Загальна тривалість яких 25–30 хвилин.

Для досягнення завдання нами були запропоновані завдання, які передбачали використання на заняттях із дітьми такі види роботи як: ігрові вправи на розвиток мовлення, ігрові вправи на розвиток мовленнєвої комунікації, рухливі та інтерактивні ігри.

Якісний аналіз проведеного дослідження дозволив виявити, що діти досліджуваної групи мали певні утруднення під час виконання завдань, у багатьох спостерігалась неузгодженість між механізмами слухового контролю та прийому, з одного боку, та управління мовленнєвими рухами – з іншого.

Із даного обстеження можна зробити висновок, що діти контрольної та експериментальної групи мають середній та низький рівень сформованості фонематичних процесів.

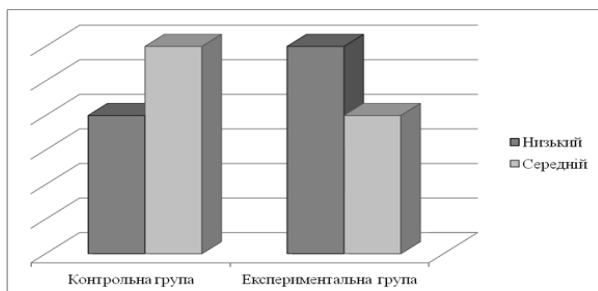

Рис. 2. Результати констатувального експерименту

Таким чином, проведене обстеження фонематичних процесів, у дітей із особливими освітніми потребами виявило необхідність проведення

корекційно-педагогічної роботи з розвитку фонематичних процесів у дітей із ООП.

Виходячи з результатів констатувального експерименту, ми визначили шляхи розвитку фонематичних процесів у дітей із особливими освітніми потребами.

Аналіз психолого-педагогічної та спеціальної літератури та сучасного досвіду показав, що і дітей із ООП мовлення необхідно у процесі корекційної роботи приділяти значну увагу застосуванню ігрових вправ Розвиток артикуляційної моторики, координованих мовних рухів – є завданням ігрової діяльності для дітей із особливими освітніми потребами.

У вправах необхідно приділяти увагу словесним методам (бесіди, розповіді, переказу казок, оповідань,) та словесні прийоми (пояснення, роз'яснення, педагогічна оцінка роботи дитини). Оцінюючи роботу, слід враховувати індивідуальні психологічні особливості дитини. Цей прийом є важливим стимулом у корекційно-відновлювальній діяльності.

Таким чином ігрова діяльність у дітей з ООП повинна включати спеціальні вправи різною зміною темпу і ритму; також усі заняття повинні бути спрямовані на розвиток моторики і мовлення у тісному взаємозв'язку, координацію моторних і мовленнєвих функцій. На заняттях із дітьми з формування фонематичних процесів необхідно поступово застосовувати введені мовлення із врахуванням індивідуальних моторних порушень кожної дитини.

У зміст роботи з розвитку фонематичного сприймання, уявлень, навичок звукового аналізу та синтезу включені наступні розділи:

– закріплення навичок розрізнення голосних звуків «а, у, і, о, е, и» з опорою на предметні картинки-символи; на основі сприймання їх беззвучної артикуляції; з опорою на картинки, що зображують положення губ при їх вимові;

– розвиток навичок виділення кінцевого твердого приголосного звуку в односкладових словах;

– розвиток навичок відбору предметних картинок зі свистячими і шиплячими звуками на початку слова.

Без спеціальної корекційної роботи дитина не навчиться розпізнавати та впізнавати фонеми на слух, аналізувати звукоскладову будову слова, що призводить до появи стійких помилок в оволодінні писемним мовленням.

Отже, на підставі отриманих результатів, ми бачимо позитивну динаміку у формуванні фонематичних процесів у дітей ООП. Тому можна зробити висновок, що запропонований комплекс завдань з ігрової діяльності виявився ефективним. У дітей з різним рівнем сформованості фонематичних процесів спостерігалась позитивна динаміка їх зростання.

Висновки і пропозиції. Таким чином на підставі проведеного нами дослідження можна виділити основні напрямки формування фонематичних процесів у дітей ООП, а саме використання ігрових

вправ спрямованих на розвиток слухового контролю, фонематичного слуху, фонематичного сприйняття, артикуляційної моторики, дихання; враховувати індивідуальні можливості кожної дитини з урахуванням її вікових і психічних особливостей.

Особливого значення у формуванні фонематичних процесів дітей з ООП набувають словесні методи, та словесні прийоми, вправи з розвитку загальної і дрібної моторики, розвиток моторних і мовленнєвих функцій. Подальші наукові пошуки будуть спрямовані на дослідження формування фонематичних процесів дітей з ООП засобами ігрової діяльності.

Список використаної літератури:

1. Богуш А. М. Мовленнєвий розвиток дітей від народження до семи років : монографія. Київ: Слово, 2004. 376 с.
2. Гавриш Н. В. Інформаційно-ігрова технологія як засіб активізації інтелектуальних та мовленнєвих дій дошкільників. *Українсько-польські студії: актуальні проблеми педагогічної теорії та практики*. 2015. С. 21-25.
3. Вашуленко М. Мовленнєвий розвиток дошкільників – запорука успіху навчання молодших школярів. *Педагогічний дискурс*. 2011. № 10. С. 95-99.
4. Рібцун Ю.В. Корекційна робота з розвитку мовлення дітей п'ятого року життя із фонетико-фонематичним недорозвитком мовлення: програмно-методичний комплекс. Київ : Кафедра, 2013. 284 с.
5. Сіліна Г.О. Формування готовності педагогічних працівників до інклюзивного навчання дітей з особливими освітніми потребами. *Джерело педагогічних інновацій. Інклюзивна освіта*. 2013. Вип. № 1. С. 23–28.

Samoilova I., Kuleshova V., Malovana V. Formation of phonemic processes in children with special educational needs

The article deals with the problem of the state of phonemic processes in children who have special educational needs and the direction of correctional work with children of this category. Attention is focused on a more detailed study of the features of speech development of children who have special educational needs in order to determine an individual educational development program, taking into account its individual characteristics. Particular attention is paid to the theory of the study of phonemic processes in children with special educational needs, it is revealed that this system of perception, analysis and reproduction of speech sounds affects the structure of the speech defect and its symptoms. It is from the state of formation of phonemic development in children with special educational needs that affects the mastery of children with sound analysis skills.

Typical errors aimed at the non-formation of phonemic processes in children with special educational needs have been identified and disclosed, namely: the inability of children to differentiate in the pronunciation of pairs or groups of sounds; replacing one sound with another, where a simpler articulatory way; mixing sounds into a sound close in articulation or skipping this sound.

The key pedagogical condition in the formation of phonemic processes in children with special educational needs is necessary in correctional and developmental work to pay considerable attention to the use of game exercises. In exercises, use verbal methods (conversations, stories, retelling) and verbal techniques (explanations, explanations). Assessing the work, you should take into account the individual characteristics of the child. This technique is an important stimulus in correctional and restoration activities.

An important conclusion of the article is that forming the skills of phonemic processes it is necessary to adhere to the principles: to carry out a purely individual approach to each child, taking into account his age and mental characteristics; provide positive motivation to perform tasks in order to increase the effectiveness of corrective action; alternate different activities; include training exercises for the development of attention, memory, mental operations.

Key words: *phonemic processes, phonetic-phonemic underdevelopment of speech, game activity, speech development, sound.*